

HOMO MEDICANS¹

Helena Východská

Civilizovaná historie lidstva netrvá déle než několik tisíc let. Je celkem lhostejné, zda ji začneme v oblasti úrodného půlměsíce mezi Eufратem a Tigridem, v povodí Nilu nebo na polích kolem Harappy v Indii. Tak jako tak se při zkoumání nejstarších dějin lidstva přesvědčíme o tom, že spolu s prvními civilizacemi vzniklo také jedno z nejstarších povolání na světě – lékařství. Skutečné lékařství, tak jak je známe dnes, má za sebou historii trvající bez mála pět tisíc let. Co nás opravňuje k tak přesnému časovému vymezení? V dnešním světě exaktního a systematického vědeckého bádání je základním předpokladem přesné periodizace vznik písma, tedy důkazy v podobě písemných pramenů.

V Egyptě, odkud máme záznamů nejvíce, bylo písmo plně vyvinuto už kolem roku 2 900 před křesťanským letopočtem. Těmi nemnohými, kteří vládli písmem, byli kněží, vysocí úředníci a právě lékaři. Egyptský hieroglyf pro označení domu lékaře² pochází již z období Staré říše kolem roku 2 800 př.n.l. Snad nejznámější egyptský lékař a architekt v jedné osobě, Imhotep, navrhl svému faraonu Džoserovi první pyramidu už kolem roku 2 650 př.n.l. a také první lékařské papyry, na nichž rozeznáváme asi 1 200 různých diagnóz, receptů a zaříkávad, jsou staré více než 3 800 let³. Dalším specifickým pramenem poznání je egyptský pantheon, v němž se to v podstatě hemží božskými lékaři a jejich zajímavými příběhy. Jmenujme jen ty nejdůležitější. Tak například krásný „sokolí“ bůh Hor ztratil jedno oko když bojoval s bohem podsvětí Sutechem. Na pomoc přispěchal bůh Thowt, jenž byl zjevnou autoritou i ve svém božském

---

¹ Člověk léčící

² Hieroglyf označující lékaře býval jako označení na domě často hned vedle hieroglyfu označujícího písaře.

³ Existují ucelené „knihy“ vždy z jedné medicínské oblasti - zvěrolékařské, gynekologické... zaznamenané v hieroglyfech. Z papyrů je nejznámější asi tzv. Berlínský papyrus napsaný kolem roku 1300, což je ve skutečnosti svitek 20 cm široký a 5,2 m dlouhý, který obsahuje 25 sloupců popisů a návodů, 204 receptů a několik těhotenských testů.

prostředí, protože prapůvodně vládl všem vědám. Thowt Horovi oko nasadil zpět a obor očního lékařství už mu v náboženství Egyptanů jako lékařská specializace zůstal. Úplně stejný příběh vypráví i bohyně Hathór, která Hóra uzdravila gazelím mlékem (mimochodem v Dér el-Medíně existuje nástěnné vyobrazení skutečné „dílny“ očního lékaře při práci). Dalším léčitelem v egyptské mytologii je zmrzačený a nevzhledný trpaslík, bůh Bes, který nesměl chybět v žádné domácnosti budoucí rodičky. Přesněji řečeno soška tohoto boha-porodníka byla vždy připravena pomoci při porodních bolestech nebo k rituálním zařikáváním v případě komplikací. Také bohyně Sachmet se lví hlavou dokazuje význam lékařství, podle momentálního rozhodnutí mohla buď sesílat neúrodu a mor, anebo také léčit. Stala se ochránkyní chirurgů a mnozí lékaři jsou ve staroegyptských zápiscích označováni právě jako „kněží bohyně Sachmety“. Zajímavé poznatky máme i o medicínském vzdělání ve starém Egyptě. Víme, že egyptští lékaři, a mnohdy skutečně spíše kněží, se vzdělávali poměrně systematicky - v tzv. Domech života, v domácnostech učenců, ústním podáním a přímým poučením v praxi nebo právě čtením papyrů. Samostatnou kapitolu by pak tvořily egyptské poznatky z anatomie, jež byly zprostředkovávány po staletí prováděnou mumifikací. O egyptských lékařích můžeme rozhodně říci, že pro světovou historii jsou zakladateli vědecké medicíny. Ostatně Řekové se o pětadvacet století později učili svému lékařskému umění, které povýšili na skutečnou soustavu vědění, právě od Egyptanů.

Dalším epicentrem úžasných medicínských znalostí starověkého světa byla Mezopotámie. Sumerské klínové písmo bylo vynalezeno kolem roku 3 100 př.n.l. a zájemce dnes může najít zápisy s lékařskou tematikou na několika stovkách hliněných destiček. Nepřekvapí nás, že v zemi, kterou vymezují řeky Eufrat a Tigris, patřila k nejčastěji používaným léčebným prostředkům voda.

Sumerové nazývali lékaře „azu“, tj. „ten, který rozumí vodě“⁴. Lékařství se vyučovalo systematicky v chrámových školách. Skvělé a dodnes inspirativní jsou sumerské, asyrské a babylonské poznatky o hygieně (čisticí prostředky, očistné koupele, koupací vany, splachovací klozety), o chirurgii (známé jsou např. tresty v Chammurabiho zákoníku, jež hrozily lékařům po špatném zásahu „bronzovým nožem“), o stomatologii (zubní výplně) i o interním lékařství (největší význam byl připisován játrům). Hlavními bohy-léčiteli byli otec a syn, přátelé lidí, Ea a Marduk, jimž se v nemoci obětovalo (maso, pivo, mléko, ovoce...) a k nimž směřovaly všechny rituály a obřady (pálení cibule, zařikávání, rozbíjení hliněných a těstových figurek, rozvazování uzlů na rituálních provazech...).

Posledním z příkladů úžasných medicínských poznatků obyvatel dávných civilizací by mohly být samozřejmě zápisy z Indie a Číny. Systematický lékopis, teorie o tělesných tekutinách a jejich nutné rovnováze, učebnice chirurgie, patologie a dalších oborů, lékařské pojmy a definice – to všechno přinesla indická medicína. Hlavním čínským vynálezem je v očích evropské vědy kromě jiného zřejmě akupunktura, jež byla vlastně řešením čínského odporu ke krvi a „mrzačení“ těla vůbec, v našem pojetí tedy k chirurgii, jíž se v místní medicíně skutečně a překvapivě nedostalo ani toho nejmenšího prostoru. Své zajímavé poznatky Indové a Číňané zapisovali do lékařských sborníků zhruba od 14. století př.n.l., tedy v době, kdy obyvatelé střední Evropy žili stále ještě ve „skutečném“ pravěku.

Byli však tito starověcí učenci, sumerští, egyptští nebo třeba čínští lékaři, skutečně prvními „léčícími lidmi“ v dějinách? Kde hledat úplný začátek onoho specifického poznání a konání, které nazýváme nejdříve léčitelstvím a později medicínou?

Odpověď na tuto otázku nenajdeme zapsanou. Nemůžeme ji najít ani na hliněných destičkách, ani na papyrech, ani na papíru a hedvábí, dokonce ani

---

⁴ POLLAK, K.: Bohové, modlitby a zdraví, Praha, Orbis, 1973, s. 126

vytesanou v kameni. Odpověď hledejme v dobách, kdy člověk komunikoval, žil, ale při tom také léčil tím nejjednodušším způsobem. Je jasné, že v čase se vracíme do pravěku a pro odpověď se obracíme na archeologii. Přestože je to věda nanejvýš přesná a systematická, musí v případě zkoumání pravěkého „lékařského umění“ připustit nejen vykopávky jako nezvratný důkaz, ale i několik domněnek. Na pomoc mohou přijít také paleopatologové a antropologové - ti dotvářejí naši představu o pravěké medicíně zkoumáním kosterních nálezů.

Skutečně první představu o životě zdravých či nemocných pravěkých lidí nám může zprostředkovat daleko starší výdobytek lidského ducha, nežli je písmo. Je to pohřbívání. Člověk „obdařený“ rozumem či chcete-li moudrostí, Homo sapiens, někdy před 300 tisíci lety začal ukládat své zemřelé v mělkých jamách do známé pozice tzv. skrčence, která zjevně připomínala usínajícího člověka schouleného „do klubíčka“ v chladném večerním vzduchu. Takové kosterní pozůstatky jsou pro výzkum chorob pravěkého člověka, v tomto případě neandrtálců, neocenitelným materiálem. Předcházející biologické druhy⁵ rodu Homo cíleně nepohřbívaly, o jejich zvyklostech či tělesném zdraví se tak dá vyzkoumat jen velmi málo. Dnes můžeme konstatovat, že tyto druhy na své evoluční cestě sice kráčely rozhodně lidskou cestou, ještě však nedospěly k vrcholné sapientaci, ke kýženému zmoudření, a tak si starosti o těla zemřelých druhů zřejmě nijak nepřipouštěly. Lidé v prvních dvou milionech let svého vývoje žili ve sběračských a loveckých tlupách a svých mrtvých se pravděpodobně zbavovali jak se dalo. Nejlepší ochranou před mrchožrouty a šelmami z okolí bylo vhodit mrtvého druha do vody nebo do rozsedliny ve skále, což ve své době jistě znamenalo účinné řešení, pro nás je ovšem tento fakt skutečnou tragédií, protože většinou znemožňuje nalezení zachovalé a nepoškozené kostry. Přesto je jasné, že člověk už v úvodních fázích svého

---

⁵ Byli to lidé druhu Homo habilis, žijící zhruba před třemi miliony let a po něm druhu Homo erectus, který se začal šířit z Afriky do Evropy asi před jedním a půl milionem let.

pravěkého vývoje s sebou nesl nebezpečí chorob. Není důležité, jsou-li tyto nemoci dědictvím po zvířecích předcích (jako různé malformace či rakovina) nebo jsou-li výsledkem rozšiřování společnosti, takže nabývají rozměrů epidemie a pandemie (spála, nemoci kožní, mor). Důležité je to, že od začátku historie lidstva existuje také jev vlastní právě jenom člověku, jev v pravém smyslu humánní a společenský – léčitelství, lékařství.

„Jednoduchým léčitelstvím se zabývala žena – dárkyně života a vládkyně rodu. Pračlověk zatím netušil, že žije v matriarchátu, a tak byl ušetřen první stresové situace. Nicméně zkušenosti z odchovávání lidských mlád'at ženu plně kvalifikovaly i pro léčbu ostatních členů rodu. Co na tom, že léčebnou metodou bylo olizování či vysávání ran, zahřívání vlastním tělem nebo vytahování trnů zuby. Něčím budoucí medicína začít musela! Další napověděla už sama příroda. Prohřátý písek tlumil bolesti, bahno sráželo horkost, voda v potoce osvěžovala a zaháněla únavu.“ Tolik k začátkům lékařství říká MUDr. Jiří Švejnoha ve své populárně naučné knížce **Lékař léčí, příroda uzdravuje**, kterou vydal pod jménem Jiří Noha v roce 1987. Přeložíme-li populární text do odborné terminologie, pak tím, čím medicína zřejmě skutečně začala, byl instinkt. Vzájemná pomoc předvěkých lidí zpočátku nevybočovala z mezí daných nižšími reakcemi – tlačení, foukání, drbání, olizování, sání, hnětení... To všechno mělo jeden hlavní účel: zbavit tělo cizího tělesa, které podle jednoduchých a přirozených představ lidí způsobovalo nemoc. Tato první fáze vývoje medicíny, kterou můžeme nazvat medicínou instinktivní⁶, začíná hluboko v paleolitu a jejími nositeli jsou lidé vyskytující se statisíce let před námi. Těmito prvními instinktivně „léčícími lidmi“ byli příslušníci rodu *Homo erectus*. V Evropě žili asi pět set tisíc let.

Fáze instinktivní medicíny končí v okamžiku prvního uvědomělého využití zkušenosti nebo také jinak řečeno – v okamžiku pochopení změn na těle zdravém a nemocném. Takový přístup je zcela nový, je racionální. Tento druhý

krok ve vývoji lékařství - racionální postoj - mohl projevit skutečně jen člověk rozumný, který tak dokázal oprávněnost svého vědeckého označení Homo sapiens. Bylo to asi před 250 tisíci lety. Homo sapiens v důsledku rozumných úvah a tisíciletých zkušeností poprvé využil uvědomělých léčebných metod proto, aby chorobu a s ní související pocity bolesti odstranil nebo alespoň zmírnil. Prvním člověkem v tomto smyslu skutečně rozumným byl již zmíněný druh Homo sapiens naenderthalensis.

Typická tábořiště neandrtálců, těchto našich vzdálených příbuzných, třeba jeskyně Moravského krasu nebo prostranství pod skalními převisy středních Čech, dokládají jejich vcelku neradostný život. Dětská úmrtnost tvořila 40%. Dalších 40% neandrtálských lidí zemřelo ve věku mezi dvaceti až třiceti lety a jen 20% neandrtálské populace se dožívalo třiceti a více. Kosterních nálezů čtyřicetiletých lidí je méně než 2%. Přirozená smrt byla naprostou výjimkou, přicházela spíše na lovu, v boji s nepřítelem nebo u žen při porodních komplikacích a z nedostatku hygieny. Na druhé straně kosterní výzkumy prokázaly, že naše prapředky sužovalo zřejmě méně nemocí než nás v moderní průmyslové době. Jsou neduhy, o nichž vůbec můžeme u neandrtálců pochybovat – stres, neurózy, migrény, malomocenství, neštovice, syfilis, AIDS... Jsou dokonce takové, které můžeme vyloučit zcela – dodnes například u neandrtálce nebyl nalezen prokazatelný důkaz zubního kazu, také různé infekční choroby známe až z období střední a mladší doby kamenné, tedy z doby usazování člověka ve stálých sídlištích. Na druhé straně však byly nemoci, které pro neandrtálce představovaly setrvalou hrozbu. Lovcům denně hrozily při manipulaci s divokými zvířaty, při jejich porcování a pojídání, např. vzteklna, toxoplazmóza, tetanus, antrax... Každý jedinec byl ohrožen záněty kloubů, „jeskynní“ dnou, virovými nákazami po kousnutí např. klíšťaty, parodontózou, gangrénou a botulismem způsobenými anaerobními bakteriemi v půdě, samozřejmě rakovinou a mnoha dalšími. Není také sporu o tom, že ty nemoci,

---

⁶ terminologie viz. JUNAS, J.: Průkopníci medicíny, Avicenum, Praha 1977

kteřé mají v současnosti díky pokročilé medicíně relativně nebo dokonce velmi lehký průběh, mohly mít a často také měly smrtelné následky – prochladnutí a následný zápal plic, obroušení kousacích plošek zubů s následnou infekcí vedoucí až k prohnisání čelistí, zánět a sepse jako nejčastější závěr každého většího zranění.

Uvědomíme-li si, že pravěký člověk se mohl o pomoc v nouzi obrátit jen na jedno jediné místo, a to k přírodě, je jasné, že dříve či později musel objevit jeden z nejpřirozenějších a nejpřirodnějších léčebných prostředků – léčivé byliny. Určité rostliny, které pro něj byly dosud jen obživné, nyní využil jako hojivé, chladiivé nebo tlumící bolest. Stále nové pokusy s bylinami, úspěchy a omyly, nakonec člověka neandrtálského přivedly k základům racionální medicíny - k přírodnímu léčitelství. Na rozličná zranění, která si neandrtálec způsoboval prakticky denně (rány řezné, sečné, bodné, zhmožděny...), použil heřmánek a dubovou kůru, na tišení bolesti mák, na kašel různé zelené části lípy a jiné rostlinné šťávy, využíval také projímadla a dávidla... V této souvislosti nás archeologie poučila ještě o jednom faktu. To, co mohlo na jedné straně léčit, posloužilo na straně druhé stejně dobře i jinak. Tak vznikly jedové směsi. Podmínky pro využívání drog a jedů byly v tehdy osídleném světě různé – zatímco africký (a mnohem později americký) lovec mohl využívat velice silné směsi, jež se mnohdy nesprávně označují souhrnným názvem kurare, „náš“ neandrtálec měl na výběr třeba bolehlav nebo krutikvět, ale i tyto střeoevropské byliny postačily. „Užitečné“ výtažky z nich si člověk po tisíciletí zvykal používat jako šípové jedy.

Pravěký člověk doby ledové získal před desítkami tisíc let díky svým každodenním činnostem a díky stálému zmoudřování ještě další dva skvělé pomocníky v boji proti nemocem. Prvním byl oheň a druhým stále dokonalejší nástroje. Oheň a jeho zvládnutí považují někteří odborníci za vůbec největší civilizační výdobytek. Uvědomme si, že oheň člověku pomohl zvládat nekonečné množství starostí - zmírnit zimu doby ledové, zlepšit stravitelnost

a chuť potravy, zahánět dravá zvířata, a časem je s jeho pomocí dokonce lovit. Oheň ale také v nemoci ulevoval svou hřejivou blízkostí, popálením určitého místa pravděpodobně zbavoval tělo parazitů usazených hluboko v kůži a vypálením často „zatavoval“ rány, ať už byly způsobené nechtěně v boji a lovu nebo záměrně vyříznutím části tkáně např. při uštknutí hadem. Také každodenní lov, sběr a používání nástrojů přivedly člověka neandrtálského k dalším praktickým dovednostem. Nejlepší příklad je pro nás výroba loveckého kopí – pravěký člověk připevnil pečlivě opracovaný kamenný hrot k dřevěnému kopišti. Dřevěnou násadu na jedné straně rozpoltil, vsunul zahrocený kámen a pevně ovinul koženým páskem. Tato zjevně lovecká dovednost se však dala uplatnit mnoha dalšími způsoby - předpokládejme především způsoby léčitelské (nejspíše u ženy jako společenské tvůrkyně rodu). Vezměme nejčastější zranění té doby, zlomeniny, které se dosud jistě nijak zvlášť neléčily – příslušný úd se prostě šetřil, aby se rychle zahojil, v lepším případě se přikládala pravděpodobně jíla a hlína. Toto obkládání mělo zlomenou končetinu jednak zchladit, jednak přivést do klidu a v neposlední řadě tu existovala i tvůrčí snaha zhotovit jakýsi obal. To všechno teď mohlo být nahrazeno daleko účinnější technikou známou z výroby kopí – fixací zlomené kosti do dlah, připomínající výrobu jednoduché zbraně.⁷

Před 40 000 lety začal ovládat svět člověk rodu *Homo sapiens sapiens*. Byl mnohem obratnější než neandrtálec, ostatně dnešní člověk má na vyhynutí svého neandrtálského příbuzného ke konci poslední doby ledové významný podíl. Člověk dvojnásobně moudrý, jehož druh představujeme na začátku 21. století i my, vítězil mimo jiné výrobou i používáním nástrojů, které byly stále lepší a složitější. Znal účelová ostří, háčky, šídla, jehly s oušky, vrtáky, rydla... Vítězil také intelektem, který mu velel užívat tyto nástroje jinak než jen k lovu a boji - užívat je třeba k léčení. Veškeré podmínky ke svému vzniku má v této

---

⁷ Archeologické doklady těchto léčebných postupů známe z více známých evropských lokalit, a to od franko-kantaberské oblasti až po Dolní Věstonice, kde se jejich registraci a popisu

době způsob léčby, která je založena na dovednosti rukou a na speciálních nástrojích – a tou je chirurgie. Hlavní pobídkou k chirurgickým úkonům byla stále přetrvávající odvěká představa pravěkého člověka, že nemoc vždy způsobuje cizí těleso, jež je třeba z těla odstranit a s ním odejde nemoc i bolest. V době mladšího paleolitu se poprvé otvírají možnosti pokusit se o to operativně, využívat letitých zkušeností, nových nástrojů nebo naopak úrazů způsobených jejich používáním. Pravěcí léčitelé začali například rozřezávat a sešívát rány, které byly najednou v mnohém horší než dosud - obyčejné šípy a házecí oštěpy uvízlé v těle se dříve prostě vytahovaly, ale nyní člověk hroty často do oštěpu upevňoval záměrně tak, aby se v ráně snadno ulomily. Nebo co když měl nyní dokonalejší šíp na konci háček? Léčitelé (a léčitelky) uměli amputovat prsty i celé končetiny - jak jinak totiž postupovat při uštknutí nebo v případě, kdy byly prsty či ruka úplně rozdrceny? Dokázali účinně zastavit krvácení, když ránu zaplácali bahnem, pahýl amputované končetiny strčili do horké tekutiny, horkého dehtu nebo popálili hořícím klackem. Rozhodovali se ve chvílích, kdy bylo třeba rázného a rychlého řešení zručného medicinmana a jeho specializovaných nástrojů – „pustit žilou“, tedy drásat kůži tak dlouho, dokud se neotevře rána a neodteče část krve, vykleš'ovat, když byl pro provinilce nutný takový trest nebo pro poražené nepřátele válečný zvyk, rozhodně zakročit v situaci, kdy došlo k poruše výkonnosti určitého ústrojí, např. ucpání močové trubice kamenem nebo cizím tělesem, účinně rovnat a fixovat zlomeniny a mnoho dalších.

V pravěké medicíně a v jejích archeologických „záznamech“ však můžeme jít ještě dál – paleolitický „chirurg“ s kamenným nástrojem v ruce právě provádí trepanaci lebky. Je zvyklý na práci s kostí nebo kamenem určeným k provrtání a s lebkou postupuje stejně. Příslušné místo je třeba do kosti pečlivě vyškrabat, později s větší odvahou do ní spíš vyřezat obdélníkové nebo kruhové otvory. Cíle takové operace dobře známe – vyjmout cizí těleso

způsobující nemoc. Nejčastěji byly těmito cizími tělesy úlomky lebeční kosti - účinnou a nebezpečnou zbraní té doby se totiž stal prak, a rána prakovým kamenem do hlavy způsobila úplně jiné zranění než rána dosud používaným kyjem. Často se ale musel z hlavy odstranit skutečně cizí element, třeba právě zbytek zbraně, ale v neposlední řadě i „démon“, který se v představách pravěkého člověka vypustil trepanačním otvorem ven, zejména při úporných bolestech hlavy nebo při epilepsii. A úspěšnost? U velké řady případů zjišťujeme na základě zhojených okrajů trepanačního otvoru mnohaleté přežití pacienta. Vyřezané kotoučky vlastní lebeční kosti, která se dala nahradit skořápkou nebo kamínkem, pak nosili pravěcí lidé jako amulety. Jedním z posledních fascinujících zákroků „lékaře“ závěru paleolitu jsou pokusy o císařský řez, v tomto případě téměř s určitostí prováděné jen na ženách, které zemřely při porodu nebo v těhotenství. Císařský řez na živé rodičce je celkem s určitostí záležitost pozdější – doby relativně většího komfortu usazených zemědělských lidí, tedy neolitu (ve střední Evropě asi od 5. tisíciletí př. n. l.).

Za všemi těmito vrcholnými výkony pravěkých medicinmanů musíme po desetiletích a staletích jejich zkušeností vidět ještě jednu dosud nezmíněnou, avšak velmi podstatnou skutečnost. Je to rituál, obřad, magie, kult... V poslední fázi kamenné éry lidstva vstupuje medicína do své třetí podoby – po fázi instinktivní a později fázi racionální je to podoba kultovní a magická. Šaman nebo kouzelník je stále týmž schopným, rozhodným a obratným léčitelem, jen jeho zákroky provázejí nové činnosti – tance, zaříkání, oběti, maskování, vykuřování, zpěv... Jistěže se dále používají známé racionální postupy léčení, které vyjímají z lidského těla cizí tělesa, připravují léčivé odvary, zabalují rány, chladí nebo zahřívají bolavá místa, rovnají zlomeniny, ale teď se k nim přidávají i postupy sugestivní, vyjadřující rozhánění zlých duchů způsobujících choroby. Výsledkem léčebných zákroků už není jen očekávaná úleva, ale také provrtané kosti, zuby, amulety, sošky a vše, co může mít pro zájemce magický význam. Lékařské umění nastoupilo dlouhou, tisíciletou cestu magie.

Svět divů vytvářený pravěkým člověkem má jeden ze svých vrcholů právě v umění léčit. Léčitelství vzniklo před stovkami tisíc let ve starší době kamenné z vnitřního nutkání člověka pomoci v bolesti sobě samému a svým blízkým. Bez výhod budoucí civilizace ovlivňoval pravěký lékař, medicinman, léčitel, šaman či mág v jedné osobě nejen zdraví, ale jistě veškerý společenský život rodu a později kmene. Před stovkami tisíc let člověk sáhl v přírodě po léčivé bylině, která byla určena pro zraněného druha a právě v té chvíli se zrodil v historii nový rod – Homo medicans.

Časová tabulka léčebných znalostí a postupů

A r	Č a	L é	L é
Nejstarší paleolit Homo habilis	3 mil – 800 tis	Instinktivní medicína	Instinkty se mění v pomoc jednoho druhému; vzájemné léčení (olizování, zbavování těla cizích předmětů, vykousávání, zahřívání...)
Starší paleolit Homo erectus	1 mil–300 tis?	Oheň jako ochrana a lék	Hlavní léčebná zásada: představa o cizím tělese; k jeho odstranění využívány první nástroje kostěné a kamenné; význam ženy
Střední paleolit Homo sapiens neanderthalensis	350 tis–40 tis	Racionální medicína	Začátek využití přírodních zdrojů – léčivé byliny; schopnost zastavit krvácení, tišit bolest, v závěru fixovat zlomeniny
Pozdní paleolit Homo sapiens sapiens	40 tis – 10 tis	Kultovní a magická medicína	Mikrolitické nástroje; rozvoj chirurgie: pouštění žilou, sešívání ran, amputace, trepanace, kastrace, účinné rovnání a fixace zlomenin; široké využití léčivých a jedovatých bylin (odvary), brýle proti sněhu, obvazy, magické amulety (zuby, sošky); císařský řez